

51 АРХЕОЛОГІЯ

ЗАСНОВАНО В 1971 Р. РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1985

Статті

В. Г. ЗБЕНОВИЧ

До проблеми становлення енеоліту

Поняття «енеоліт» виникло в системі археологічної класифікації близько 100 років тому. Цей період традиційно розглядався як перехідний між двома більшими хронологічними підрозділами (неолітом та епохою бронзи) і знаменний головним чином появою перших мідних виробів — поодиноких на фоні пануючої кам'яної індустрії. Проте в останнє десятиріччя поступово створюється нова концепція енеоліту як періоду масштабних досягнень у гірничорудній справі, металургії і металообробці, помітних зрушень в економічному та суспільному розвитку населення Південно-Східної Європи і сусідніх регіонів. Новий підхід до історичної оцінки енеоліту Південно-Східної Європи викликаний цілою серією блискучих археологічних відкриттів, з яких насамперед слід назвати дослідження мідних рудників Аї-бунару¹ та Рудної Глави², Варненського могильника³, ранньоземлеробських поселень Закавказзя⁴ тощо.

Багато зроблено і для теоретичного осмислення енеоліту, розробки критеріїв його виділення як важливого історичного періоду, з'ясування хронологічних і територіальних меж. Особливої уваги в цьому плані заслуговують праці Є. М. Черних⁵, Н. В. Риндіної⁶, М. Я. Мерперта⁷.

З енеолітом пов'язано багато досягнень та змін в усіх сферах життя стародавніх общин: поступовий перехід від мотижного землеробства до орного з використанням тягової сили тварин, інтенсифікація скотарського господарства, поглиблення спеціалізації у різних виробництвах (обробці металу і каменю, гончарській справі тощо), початок соціальної диференціації суспільства, формування великих культурно-історичних і етнокультурних областей, зміцнення зв'язків між сусідніми і більш віддаленими районами.

Перелічені досягнення притаманні періоду енеоліту в цілому. Далеко не завжди вони безпосередньо викликані впровадженням металу в життя людини і не можуть служити критеріями при відчленуванні енеоліту від неоліту, бо не є універсальними ознаками, властивими енеоліту різних територій.

Сказане стосується і таких важливих елементів археологічної культури, як кераміка і кам'яні знаряддя праці. Досить нагадати, що для культур раннього енеоліту Балкан, Нижнього Подунав'я, басейнів Пруту і Дністра (Маріца, Сава, Боян, Прекукутень — ранне Трипілля) в основному характерний посуд із заглибленим орнаментом, тоді як у сусідньому Карпатському басейні набула поширення розписна кераміка (культура Лендзел та ін.). Просвердлені кам'яні сокири, характерні для енеоліту Південно-Східної Європи, невідомі на Кавказі та в Середній Азії. Якщо суттєвою ознакою енеоліту Кавказу можна вважати панування пластинчатої індустрії при відсутності крем'яних виробів з двобічною обробкою⁸, то для інших територій це втрачає значення. Так, на Південному Уралі в той час були поширені двобічно оброблені знаряддя на відщепач⁹.

З енеолітом не може бути також пов'язана якась єдина господарча система, бо його становлення відбувалося у різних екологічних зонах, звичайно, на тлі відтворюючої економіки, що вже складалася¹⁰.

Більшість дослідників, відносячи ті чи інші пам'ятки культури до енеоліту, пропонують сировинний і технологічний критерії, що цілком відповідає духу класифікації, існуючій з часів Томсена. Наявність мідних виробів є неодмінною і універсальною ознакою, яка дає можливість розглядати в рамках єдиного періоду різночасові і територіально далекі культури. Є. М. Черних підкреслює, що для енеоліту характерні лише вироби з чистої міді, позбавленої штучних домішок¹¹.

Відомо, що окремі мідні предмети, переважно намистини, підвіски або дрібні знаряддя праці, спорадично трапляються під час розкопок неолітичних пам'яток у різних районах Балканського п-ова та Південно-Східної Європи. Згадаємо тут дрібні намистинки з другої стратиграфічної фази телля Сітагрі (Фотолівос) в Македонії¹². Кінцем ранньої Вінчі датуються деякі намистини, знайдені на епонімному поселенні¹³. Перший метал на території Угорщини репрезентований чотирма мідними намистинками, виявленими в жіночому похованні на поселенні Чанітелек (група Сакалхат, середній неоліт)¹⁴. Дуже ранніми є знахідки в Румунії на поселеннях Баломир (мідне шило) та Йернуг (шматочок міді), що належать до пізньої фази культури Кріш у Трансільванії¹⁵.

Чи вказують ці й деякі інші поодинокі металеві предмети на такий ранній початок енеоліту (своєрідний енеоліт в неоліті) на даній території? Скоріш за все вони свідчать лише про знайомство неолітичних мешканців окремих регіонів Південно-Східної Європи з новим матеріалом, з його корисними виробничими і побутовими властивостями, відбитими поки що у найпростіших знаряддях і дрібних прикрасах. Мідні предмети, що епізодично трапляються на неолітичних пам'ятках, губляться у масі звичайного інвентаря з каменю, кістки, черепашок, аж ніяк не впливаючи на господарство, побут, звичний спосіб життя неолітичних общин. Дуже вірогідне імпортне походження цих виробів.

У цьому зв'язку здається неправомірним віднесення до енеоліту неолітичних за своєю сутністю культур, на пам'ятках яких знайдено дві-три мідні дрібнички. Не можна, зокрема, погодитися з Н. Урсулеску, який, посилаючись на вищезгадані мідні предмети з Баломіру та Йернута, вважає, що початок енеоліту в Трансільванії збігається з пізніми фазами культури Кріш¹⁶. Нагадаємо про відсутність міді в численному інвентарі десятків поселень культури Кріш-К'ереш, досліджених на території Румунії і Угорщини; до того ж крішські пам'ятки

сусідньої Молдови Н. Урсулеску цілком справедливо вважає неолітичними.

Здається доцільним пов'язувати з енеолітом ті культури, носії яких освоїлися з міддю, усвідомивши певні її переваги перед давно знайомими матеріалами. Археологічним свідченням цього є поява на ряді пам'яток певної культури мідних виробів сталих типів, хай і нечисленних спочатку. Остання обставина може пояснюватися відсутністю місцевої сировинної бази, віддаленістю від металургійних центрів і шляхів доставки металу. Інші металургійні критерії виділення енеоліту (технологія одержання металу та виробів з нього, асортимент останніх тощо) навряд чи обґрунтовані. Розглянемо деякі з них.

Дехто з дослідників вважає, що енеолітичними є лише культури з власною металургійною базою. На цьому, зокрема, робить наголос у своїй теоретичній статті Х. Штрам¹⁷, відносячи до енеоліту «культури, які плавлять мідь або застосовують мідні предмети в такій мірі, що слід припустити власне виробництво». Необґрунтованість такої точки зору вже була переконливо доведена Н. В. Риндіною¹⁸.

Досить поширена думка, що енеоліт починається лише з появою «важких» мідних знарядь — провушних сокир, тесел, доліт тощо, тоді як для неоліту характерні прикраси і дрібний мідний інструментарій — шила, рибальські гачки та ін. Цієї точки зору дотримуються, зокрема, дослідники кам'яного віку Карпатського басейну, які ведуть тут відлік енеоліту від тисаполгарської культури¹⁹. Розглянувши це питання в технологічному аспекті, Н. В. Риндіна дійшла висновку, що поява «важких» знарядь праці та зброї ударної дії тісно пов'язана із відкриттям стародавніми майстрами ефекту зміцнення міді за допомогою холодного кування. «З енеолітом найбільш природно пов'язувати культури, яким притаманне широке впровадження металу у виробництво і насамперед поява знарядь і зброї ударної дії»²⁰. До неоліту дослідниця відносить культури, «в інвентарі яких на тлі панування крем'яної індустрії зафіксована спорадична поява міді у формі прикрас та колючо-ріжучих знарядь».

Така точка зору викликає заперечення. Хоча «важкі» знаряддя праці з міді завдяки своїм робочим якостям дійсно могли підвищити продуктивність праці в деяких галузях господарства (насамперед при обробці дерева), передчасним було б твердження про їх успішне впровадження в усі види виробництва, тобто про якісні зміни у господарстві. Мідні «сокири-мотики» навряд чи застосовувались в основній галузі економіки — землеробстві²¹. Експерименти, здійснені Г. Ф. Коробковою, показали, що мідний серп за продуктивністю не мав переваги перед ранньотрипільським з чотирма-п'ятьма крем'яними вкладнями і поступався пізньотрипільському²². Навіть у Месопотамії в середині III тис. до н. е. повністю домінували серпи з кременю та обсидіану²³. В Аккадському періоді тут взагалі дуже рідко трапляються «важкі» металеві знаряддя праці²⁴.

На думку багатьох дослідників, ранній метал не викликав значних змін у способі виробництва і не зміг на рівних конкурувати із знаряддями праці з каменю та кістки²⁵. Таким чином, роль «важких» мідних знарядь у виробничій діяльності стародавніх землеробів і скотарів дещо перебільшена і не дає підстав пов'язувати початок енеоліту саме з їхньою появою.

З іншого боку, не можна ігнорувати той факт, що мідні прикраси з'явилися значно раніше знарядь праці ударної дії. Роль прикрас у житті стародавньої людини важко переоцінити; не випадково виробили з «модних» матеріалів — середземноморських черепашок у неоліті, а пізніше — ляліс-лазурі, бурштину тощо були об'єктами жвавого обміну на значну відстань²⁶. Перші прикраси з блискучої міді мали, очевидно, значний естетичний ефект, високо цінувалися і були бажаними, престижними предметами. Відомий англійський археолог

К. Ренфрю схильний навіть перебільшувати суспільне значення найдавнішої металургії, припускаючи, що перша мідь, а потім і золото виготовлялися лише для демонстрування²⁷. Дані етнографії свідчать про поліфункціональність мідних виробів, у тому числі прикрас, які були засобом обміну, знаком соціального статусу, об'єктом культу тощо²⁸. Вони не лише виконували основну декоративну функцію, а й служили іноді мірою вартості²⁹.

Археологічні джерела не дають можливості об'єктивно судити про масштаб виробництва найдавніших прикрас із міді, оскільки могильники часів раннього енеоліту майже невідомі, а на поселеннях ці предмети трапляються дуже рідко. Лише такі відкриття, як могильник лендзьельської культури Зенговарконь з Угорщини³⁰ або відомий Карбунський скарб³¹, свідчать про те, що прикраси, виготовлені першими європейськими майстрами-металургами, були численними і різноманітними.

Отже, асортимент мідних виробів не можна вважати вирішальною ознакою при визначенні початкової пори енеоліту. Лише поява стійких типів знярядь праці й прикрас, які трапляються на багатьох пам'ятниках, свідчить, що метал міцно увійшов у життя людини й став важливим фактором історичного прогресу.

Енеолітизація Південно-Східної Європи — тривалий процес, підготовлений давнім знайомством людини з металом, неможливий без неухильного зростання виробничих сил в епоху неоліту. Як відомо, найдавніші вироби з самородної міді (проколки, намистини, шпилька, долото), виконані холодним куванням, знайдено разом із шматками мідної руди на поселеннях докерамічного неоліту (VII тис. до н. е.) Анатолії (Чайоню-Тепезі, Суберде, Чатал Хююк), Ірану (Алі-Кош), Сирії (Телль Рамад). Нещодавно мідне шило знайдено на поселенні цього самого часу Телль Магзалия в північній частині Месопотамії³². Ці знахідки свідчать, що перше знайомство людини з металом практично збігається з періодом становлення відтворюючої економіки в різних регіонах Передньої Азії. Йдеться лише про самий початок пізнання властивостей самородної міді, про перші експерименти з нею, які тривали і протягом VI тис. до н. е.³³ Початок енеоліту в Месопотамії, можливо, слід пов'язувати з халафською культурою (V тис. до н. е.). В Анатолії, як вважає Дж. Меллаарт, ранній енеоліт репрезентований такими пам'ятками кінця VI — початку V тис. до н. е., як Хаджилар, Джан-Хасан, західний пагорб Чатал Хююк, Мерсин XXIV—XX, для яких властивий розписний посуд. Пізній енеоліт (халколіт) Анатолії є, на думку цього дослідника, приблизним еквівалентом енеоліту Балкан³⁴.

Безперечний хронологічний пріоритет передньоазійської металургії означає, що звідси метал транспортувався до населення сусідніх територій. Дискусія між К. Ренфрю, який відстоював думку про незалежність європейської металургії³⁵, та його опонентами³⁶ сприяла зміцненню ідеї самостійності енеоліту Південно-Східної Європи, не спростувавши, однак, гіпотезу про первинний імпульс з Анатолії. Так, Н. В. Риндіна³⁷ і Є. М. Черних³⁸ пишуть про «перший поштовх» ззовні, що призвів до зародження в Європі гірничої справи й початків металургії при їхньому загалом самостійному подальшому розвитку. Цей гіпотетичний імпульс набуває більш конкретних рис у світлі наявних даних про анатолійське походження середньонеолітичної культури Вінча³⁹. Очевидно, в зв'язку з цим слід розглядати вищезгадані мідні вироби, знайдені на неолітичних поселеннях Південно-Східної Європи.

Певні навички обробки самородної міді, запозичені стародавнім населенням Європи, сприяли тому, що далі місцева металургія розвивалася значно швидше, ніж у Передній Азії. Вирішальне значення мала при цьому наявність багатих і порівняно доступних джерел сировини в північній і північно-східній частинах Балканського п-ова.

Початок експлуатації родовища міді Рудна Глава в гірничо-рудному районі Бор-Майданпек (140 км на схід від Белграда) можна віднести на кінець V тис. до н. е. Тут відкрито понад 20 вузьких вертикальних шахт глибиною 15—20 м, що в більшості належать до початку пізньої фази культури Вінча (Вінча-Плочник)⁴⁰. На багатьох вінчанських поселеннях цього часу виявлені куски руди, шматочки міді і дрібні прикраси; зокрема, на поселенні Селевак їх понад 140⁴¹. Таким чином, початок енеоліту на півночі Балкан збігається з переходом до пізньої Вінчі.

Величезне значення для енеолітизації Південно-Східної Європи мала розробка північнофракійських родовищ (південь Болгарії), насамперед, відомого рудника Аї-бунар. Є. М. Черних дослідив тут 11 стародавніх виробок у вигляді вузьких кар'єрів, найранніші з яких експлуатувалися носіями культури Маріца-Караново V⁴² на початку IV тис. до н. е. Щоправда, кількість і асортимент мідних виробів, знайдених поки що в пам'ятках початкової пори болгарського енеоліту, дуже обмежені, але немає сумніву у швидкому прогресі гірничо-рудної справи і металообробки в цьому регіоні. Показово, що саме в цей час з'являються і перші золоті предмети. Так, при одному з трьох поховань зруйнованого могильника, нещодавно відкритого в західній частині міста Варна — в двох кілометрах від знаменитого Варненського некрополя — і датованого І. Івановим кінцем першої половини енеоліту, тобто часом культури Маріца-Караново V, було знайдено мідні гривну, обручку й намисто з 31 золотої намистини⁴³. Підкреслюючи зростаючу роль металу в побуті носіїв культури Маріца-Караново V, Х. Тодорова навіть схильна пояснювати появу графічного орнаменту на кераміці своєрідною «металізацією» смаків місцевих гончарів⁴⁴.

Потреба в знаряддях праці і прикрасах з міді стимулювала розвиток металургії й сприяла технологічним пошукам. Початковій фазі енеоліту відповідав, на думку дослідників, етап ковальської обробки міді і, можливо, відливка її в найпростіші відкриті форми⁴⁵. Водночас були зроблені перші спроби легування чистої міді оловом, тобто фактично в Європі з'явилися найдавніші олов'яні бронзи, репрезентовані одиночними зразками⁴⁶.

Вважаємо, що вже на ранній фазі північнобалканського енеоліту метал з місцевих родовищ або готові вироби поширювалися на сусідні і більш віддалені території — в Мунтенію, пониззя Дунаю, Молдову, Пруто-Дністровське межиріччя. Зокрема, метал Карбунського скарбу (кінець раннього Трипілля) одержано з руди північнофракійських родовищ⁴⁷.

Лише досить високий рівень металургії раннього енеоліту міг забезпечити якісний і кількісний її стрибок на наступному етапі, коли в різних частинах Південно-Східної Європи існували споріднені вогнища металургії та металообробки, що базувалися на родовищах північної Фракії, північно-західної частини Балканського п-ова, Трансільванії тощо й були пов'язані з різними енеолітичними культурами. Є. М. Черних, який виділив ці вогнища і об'єднав їх у велику Балкано-Карпатську металургійну провінцію (БКМП), вважає, що в трипільському (найбільш східному) вогнищі БКМП майстри обробляли чисту мідь північнофракійського, а потім і трансільванського гірничо-рудних районів⁴⁸. У межах БКМП виготовлялася й поширювалася величезна кількість мідних виробів, у тому числі «важких» знарядь, які потребували значних витрат металу. Швидкий прогрес гірничої справи і металургії, високий професіоналізм ковалів і ливарників БКМП, нагромадження металу, очевидно, призводили до певних суспільних зрушень, що відбилися у поширенні золотих прикрас і появі таких багатих могильників, як Варненський. На цьому етапі був даний імпульс до енеолітизації центральних і північних районів Європи⁴⁹.

Отже, становлення і розвиток енеоліту — це поступовий, поетапний, тривалий процес, який послідовно охоплював нові й нові тери-

торії. Найбільш інтенсивно він проходив в зонах дії вогнищ металургії і металообробки, а також у сусідніх районах, що знаходилися під безпосереднім впливом цих вогнищ. Механізм енеолітизації нових районів міг бути різним: міграція носіїв культури, яка вже знала метал; переселення окремих груп гірників і металургів; поява власної металообробки, стимульована надходженням металу ззовні, тощо. Не виключена і можливість незалежного зародження металургії в віддалених районах з власною рудною базою*.

Важко переоцінити комунікаційне значення металу в давнину. «Мода» на вироби з міді і потреба в них викликали до життя складну систему обмінних зв'язків, прямих і посередніх контактів, внаслідок яких метал і засоби його одержання ставали надбанням населення дуже віддалених регіонів. Ці контакти, безперечно, сприяли і обміну ідеями, поширенню досягнень в галузі технології, економіки, ідеології. Проте основну роль у розвитку енеолітичних суспільств відігравали такі фактори, як локальна і етнографічна специфіка культур, традиційні системи господарства, що відповідали місцевим фізико-географічним умовам; стійкі етнічні зв'язки. Тому енеоліт кожного регіону в цілому характеризує специфічний набір ознак, який включає типи поселень і жител, кераміку, знаряддя праці, предмети культу, склад культурних рослин і свійських тварин тощо.

Різні моделі становлення енеоліту й своєрідність форм його розвитку досить рельєфно простежуються на прикладі трьох найдавніших енеолітичних осередків на території СРСР: у південних районах Середньої Азії (Туркменія), Закавказзі і Південному Заході⁵¹.

Початок енеоліту на півдні Середньої Азії пов'язаний з переселенням у V тис. до н. е. на територію Туркменії племінних груп іранського походження, які внесли в життя місцевого неолітичного населення (носіїв джейтунської культури) цілу низку важливих нововведень, у тому числі навичок металургії⁵². Передньоазійські імпульси відзначені і в наступних етапах розвитку місцевого енеоліту (культура Анау)⁵³. На думку дослідників, розвиток середньоазійського енеолітичного центру повторює в загальних рисах еволюцію месопотамських общин⁵⁴.

В матеріалах енеолітичних пам'яток Закавказзя (шомутепинсько-шулаверська або шулавері-шомутепинська культура) також помітний вплив осілих землеробських культур Передньої Азії, на який звертали увагу всі дослідники. Характер цього впливу поки що не ясний: можна припускати взаємозв'язки⁵⁵, запозичення найважливіших досягнень⁵⁶ або пряме переселення з півдня⁵⁷. Отже, є підстави вважати, що енеолітизація місцевої землеробської культури стимулювалася посиленням контактів її носіїв з племенами Месопотамії, Ірану і Анатолії наприкінці V тис. до н. е. Метал, що надходив звідси, міг сприяти зародженню в Закавказзі власної обробки міді, яка ґрунтувалася на місцевих рудних джерелах.

Якщо становлення і розвиток енеоліту на крайньому півдні СРСР тісно пов'язані з історичними процесами, які відбувалися на Стародавньому Сході в V—IV тис. до н. е., то південно-західні райони країни (Молдавія і Правобережна Україна) входили до ареалу балкано-дунайських енеолітичних культур, являючись його східним флангом. Наприкінці V тис. до н. е. місцеві культури пізнього неоліту (буго-дністровська та лінійно-стрічкової кераміки) припинили своє існування, не зробивши істотного генетичного вкладу у формування на цій території нових спільностей.

Трипільська культура раннього етапу, що знаменує початок енеоліту у Пруто-Дністровському межиріччі, не виявляє помітних рис спадкоємності з вказаними неолітичними культурами⁵⁸. Усі суттєві нововведення, пов'язані з раннім Трипільям, — інтенсифікація земле-

* Так, у III тис. до н. е. неолітичні рибалки й мисливці Карелії освоїли холодне кування, а потім і плавлення самородної міді з легкодоступних родовищ Заонеж'я, відкритих ними під час добування сировини для кам'яних знарядь⁵⁰.

робства і скотарства, обробка міді, виникнення глинобитних жител-площадок, ускладнення ідеологічних уявлень і форм обрядності — невіддільні від досягнень балкано-дунайського енеоліту⁵⁹. Передача цих досягнень у східні райони здійснювалася в процесі розширення ареалу передових землеробських культур шляхом переселення частини їх носіїв. Молдова і Пруто-Дністровське межиріччя були втягнені у процес енеолітизації з поширенням тут культури Прекукутені — ранне Трипільля; дещо пізніше пониззя Пруту і Дунаю заселили носії гумельницької культури, які залишили тут пам'ятки типу Алдень II — Болград⁶⁰.

Притаманна трипільцям мобільність дозволила їм освоїти Пруто-Дністровське межиріччя і вже на ранньому етапі (Трипільля А, за Т. С. Пассек) вийти на правий берег Південного Бугу. Продовжуючи переселення на схід, трипільські племена середнього етапу (В/І і В/ІІ) заселили лісостепову частину України до Дніпра.

Трипільська культура як складова частина балкано-дунайського енеоліту зберігала зв'язки зі спорідненими культурами західних районів. Звідси надходили мідні вироби і сировина, що забезпечували потреби трипільських майстрів-металургів. Крім того, просуваючись на схід, трипільці безпосередньо зіткнулися з неолітичними племенами Подністров'я і скотарським населенням причорноморської степової смуги.

Контакти двох різних в етнокультурному і господарському відношенні суспільств сприяли їхньому взаємозбагаченню і подальшому прогресу. Очевидно, саме трипільські племена відкрили для своїх східних сусідів метал, найбільш ранні зразки якого (чотири мідні намистини, мідна і золота підвіски) виявлено в неолітичному Микільському могильнику на Дніпрі⁶¹. Для раннього енеоліту причорноморських степів, репрезентованого своєю групою пам'яток типу Касимча-Петро-Свистунове⁶², вже цілком звичними є різноманітні мідні прикраси і знаряддя праці. За висновком Є. М. Черних, метал таких пам'яток цієї культурної групи, як Новоданилівка⁶³ та Кийнари⁶⁴, має балканське походження. Отже, завдяки трипільцям з металом познайомилися і носії середньостоговської культури. Цілком можливо, що місцеве населення не лише налагодило власне виробництво мідних предметів з металу, одержаного від трипільців, але й поширювало його у спорідненому місцевому середовищі далі на сході. Так, метал далекого Хвалинського могильника в лісостеповому Поволжі⁶⁵ походить, на думку Є. М. Черних, з вогнищ БКМП⁶⁶.

Можливе припущення, що землеробство дніпро-донецьких та середньостоговських племен⁶⁷ також виникло під впливом розвинутого землеробського господарства трипільців. В зв'язку з цим були сприйняті і певні культові ідеї, які відбилися в глиняній пластиці⁶⁸, загалом чужій для скотарських культур.

Таким чином, трипільська культура відіграла значну роль у впровадженні в життя стародавнього населення України і Молдавії багатьох принципово важливих досягнень, що знаменують перехід до нового етапу розвитку. Великий хронологічний і територіальний діапазон Трипільля, його зв'язки практично з усіма місцевими культурами IV—III тис. до н. е. дозволяють, виходячи з його внутрішньої періодизації, розробленої Т. С. Пассек⁶⁹, намітити деякі структурні моменти розвитку енеоліту всього району. Так, в енеоліті Молдавії і України чітко виділяються дві послідовні фази.

До першої (перша половина IV тисячоліття до н. е.) відносяться трипільська культура раннього етапу і гумельницькі пам'ятки. Для цього часу характерні невеликі поселення на берегах річок і озер; глинобитні наземні будівлі і заглиблені житла, сплановані переважно рядами; землеробсько-скотарське господарство при значній ролі мисливства (у трипільців); певний архаїзм кам'яного інвентаря; мідні прикраси і найпростіші знаряддя праці, виготовлені куванням; кераміка з до-

мішками шамоту і піску, прикрашена врізаними лініями, канелюрами, наколами, гребінцевим штампом, виїмчастим орнаментом, а іноді простим розписом, нанесеним білою фарбою (гумельницька культура); схематизовані антропоморфні статуетки з підкресленою стеатопігією.

Друга фаза (друга половина IV — перша чверть III тис. до н. е.) збігається з середнім і початком пізнього етапу Трипілля (В/І, В/ІІ та С/І — γ /І, за Т. С. Пассек). З нею пов'язані поселення значних розмірів з кільцевим плануванням, розташовані на підвищених ділянках; порівняно великі наземні глинобитні будівлі; землеробсько-скотарське господарство при другорядній ролі мисливства; різноманітні мідні знаряддя праці (в тому числі ударної дії) та прикраси, виготовлені ковальським способом і за допомогою лиття; кераміка з відмудленої глини з поліхромним та монохромним розписом (на схід від Дністра — переважно з врізаним спіральним орнаментом), а також кухонний посуд з домішкою черепашки в тісті; відносно реалістичні стоячі глиняні антропоморфні фігурки.

У Прикарпатті і на Західній Волині на початку другої фази з'явилося населення, яке залишило пам'ятки з розписною керамікою, близькі до середньодунайської культури Лендбел; наприкінці цієї фази вказану територію займала культурна група пізньолендбелського кола з нерозписним посудом⁷⁰.

Процес енеолітизації причорноморських степів, основними наслідками якого були інтенсифікація скотарського господарства й посилення рухливості населення, розповсюдження мідних виробів, завершився, очевидно, також на початку другої фази. До цього часу належать пам'ятки типу Касимча—Петро—Свистунове, поряд з якими у південній частині лісостепу почала свій розвиток середньостігівська культура, яка існувала до кінця другої фази енеоліту. Наприкінці цієї фази в степовій причорноморській смузі поширилися пам'ятки типу нижнього шару Михайлівки. Можливо, в цей самий час тут з'явилися перші кургани раннього етапу ямної культури, а також культурна група, представлена «простягнутими» похованнями⁷¹.

Найпізніше Трипілля (етап С/ІІ — γ /ІІ, за Т. С. Пассек) згідно з металургійним критерієм, висунутим Є. М. Черних, повинно розглядатися вже як початок раннього бронзового віку на Південному Заході СРСР. Цю точку зору висловила в одній із своїх останніх праць Т. С. Пассек⁷²; її поділяє і Н. В. Риндіна⁷³. Окресливши обширну Циркумпонтійську металургійну провінцію епохи ранньої бронзи, Є. М. Черних включає до неї і два пізньотрипільські вогнища металобробки: усатівське, пов'язане з вогнищем типу Езеро та Егеїдою, і софіївське, що працювало на карпатському металі⁷⁴.

Обидва вогнища, однак, позбавлені ряду важливих прикмет раннього бронзового віку, наведених Є. М. Черних: в обох відсутні втульчасті сокири; софіївське вогнище практично не знає миш'якових бронз, випускаючи вироби з металургійно чистої міді (у цьому зв'язку не можна не погодитися із зауваженням Є. М. Черних про те, що термін «бронзовий вік» можна використовувати лише умовно⁷⁵). Важливою є також та обставина, що культури раннього бронзового віку в сусідніх регіонах (Езеро, Баден, Коцофені, Шнекенберг, Глина, Чернавода III) не пов'язані з попередніми великими енеолітичними культурами, близькими трипільській (Караново VI—Гумельниця, Петрешті, Бодрог-керестур), тоді як найпізніше Трипілля, незважаючи на очевидну своєрідність, генетично пов'язане з більш ранніми етапами розвитку.

Тому час існування найпізніших трипільських пам'яток на території Молдавії і України доцільно розглядати як перехідний період, що передувє справжньому початку бронзового віку в цьому регіоні наприкінці III тисячоліття до н. е.

К проблеме становления энеолита

Резюме

Блестящие археологические открытия последних лет (рудники Ай-бунара и Рудной Главы, Варненский могильник, раннеземледельческие поселения Закавказья и др.) определили новый подход к оценке энеолита как важного исторического периода, способствовали выяснению его основных черт, хронологии и периодизации, критериев выделения.

При отчленении энеолита от неолита основным признаком является наличие медных изделий устойчивых типов на ряде памятников той или иной культуры. Остальные металлургические критерии (наличие или отсутствие собственной металлообработки, технология изготовления медных предметов, их ассортимент) отступают на второй план.

Энеолитизация разных регионов Европы и Азии — длительный поэтапный процесс, механизм которого мог быть различным: миграция носителей культуры, знающей металл; переселение групп горняков и металлургов; появление местной металлургии и металлообработки, стимулированное поступлением металла извне; независимое зарождение металлургии и т. д.

Начало энеолита на территории Молдавии и Украины связано с расширением ареала передовых земледельческих культур балкано-дунайского происхождения посредством переселения сюда части их носителей (раннее Триполье—Прекукутени, гумельницкая культура). В дальнейшем трипольцы познакомились с металлом своих восточных соседей.

В энеолите Молдавии и Украины можно выделить две последовательные фазы. К первой (первая половина IV тыс. до н. э.) относятся трипольская культура раннего этапа и гумельницкие памятники. Вторая (вторая половина IV—первая четверть III тыс. до н. э.) совпадает со средним и началом позднего этапа Триполья. К ней относятся также памятники лендельского круга, могильники типа Касимча — Петро-Свистуново, среднестоговская культура, памятники типа нижнего слоя Михайловки и др.

Время существования позднейших трипольских памятников (этап C/II—γ/II, по Т. С. Пассек) целесообразно рассматривать как переходный период, предшествующий началу бронзового века в этом регионе.

¹ Черных Е. Н. Айбунарский медный рудник IV тысячелетия до н. э. на Балканах (исследования 1971, 1972 и 1974 гг.) — СА, 1975, № 4, с. 132—153; Черных Е. Н. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. — София, 1978, с. 387.

² Jovanović B., Ottaway B. S. Copper mining and metallurgy in the Vinča group. — Antiquity, 1976, 50, N 198, p. 104—113; Jovanović B. The origin of copper mining in Europe. — Sci. Amer., 1978, 249, N 5, p. 155—167.

³ Иванов И. С. Сокровищата на варненския халколитен некропол. — София, 1978, с. 126.

⁴ Кушнарева К. Х., Чубинишвили Т. Н. Древние культуры Южного Кавказа (V—III тыс. до н. э.). — Л., 1970, с. 190; Мунчаев Р. М. Кавказ на заре бронзового века. — М., 1975, с. 409; Кигурадзе Т. В. Периодизация раннеземледельческой культуры Восточного Закавказья. — Тбилиси, 1976. — 176 с. (На груз. мові, рос. резюме).

⁵ Черных Е. Н. Спектральный анализ и изучение древнейшей металлургии Восточной Европы. — МИА, 1965, № 129, с. 96—110.

⁶ Рындина Н. В. К проблеме классификационного членения культур медно-бронзовой эпохи. — Вестн. Моск. ун-та. Сер. История, 1978, № 6, с. 74—86.

⁷ Мерперт Н. Я. Проблемы энеолита степи и лесостепи Восточной Европы. — В кн.: Энеолит Восточной Европы. Куйбышев, 1980, с. 3—26; Мерперт Н. Я. К вопросу о термине «энеолит» и его критериях. — В кн.: Эпоха бронзы Волго-Уральской лесостепи. Воронеж, 1981, с. 4—21.

⁸ Гаджиев М. Г. О соотношении палеометаллических археологических эпох и культур на Восточном Кавказе. — В кн.: Конф. по археологии Сев. Кавказа: Тез. докл. М., 1982, с. 12—14. (XII Крупновские чтения).

⁹ Матюшин Г. Н. Энеолит Южного Урала. — М., 1982, с. 327.

¹⁰ Мерперт Н. Я. К вопросу о термине «энеолит»..., с. 7—8, 12, 19—20.

¹¹ Черных Е. Н. Спектральный анализ..., с. 107—109.

¹² Renfrew C. Sitagroi and the independent invention of metallurgy in Europe. — In: Actes du VIII CISPP. Beograd, 1971, p. 475.

¹³ Васић М. Преисториска Винча. — Београд, 1936, IV, с. 43.

¹⁴ Hegedus K. Ujkori lakotelep Csanytelek hatarabol. — AE, 1981, 1, s. 3—12.

¹⁵ Vlassa N. Einige Bemerkungen zu Fragen des Neolithikums in Siebenbürgen. — SZ, 1969, N 17, S. 517, 519, Abb. 6.

¹⁶ Ursulescu N. Sur le débuts du Chalcolithique à l'est des Carpates. — SP, 1978, 1/2, p. 130—135.

¹⁷ Strahm Ch. Die Bedeutung der Begriffe Kupferzeit und Bronzezeit. — SA, 1981, 29, N 1, S. 191—202.

- ¹³ Рындина Н. В. К проблеме классификационного членения..., с. 79—80.
- ¹⁴ *Bognár-Kutzián J.* The beginning and position of the Copper age in the Carpatho-Pannonian region. — In: Actes du VIII CISPP. Beograd, 1973, t. II, p. 300—305; *Pavuk J., Siška S.* Hávrh chronologie praveku a včasnej doby dejinnej na Slovensku: neolit a eneolit. — SA, 1980, 28, N 1, s. 137—158; *Титов В. С.* Неолит. — В кн.: Археология Венгрии: Камен. век. М., 1980, с. 73.
- ²⁰ Рындина Н. В. Указ. соч., с. 80.
- ²¹ *Тодорова Х.* Энеолит Болгарии. — София, 1979, с. 44.
- ²² *Коробкова Г. Ф.* Древнейшие жатвенные орудия и их производительность: (В свете эксперим. трассолог. изуч.). — СА, 1978, № 4, с. 48—49.
- ²³ *Rayne J. C.* An early dynastic III flint industry from abu salabikh. — Iraq, 1980, 42, N 2, p. 105—119.
- ²⁴ *Moorey P. R. S.* The archaeological evidence for metallurgy and related technologies in Mesopotamia c. 5500—2100 B. C. — Ibid., 1982, 44, N 1, p. 32.
- ²⁵ *Березаньска С. С.* Про роль металлургии в суспільному прогресі в епоху бронзи. — Археология, 1970, вип. 2, с. 3—9; *Strahm Ch.* Die Bedeutung..., s. 193—194; *Массон В. М.* Культурный прогресс в эпоху палеометалла. — В кн.: Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа: (Тез. докл.). Ереван, 1982, с. 2.
- ²⁶ *Массон В. М.* Развитие обмена и торговли в древних обществах. — КСИА АН СССР, 1973, вып. 138, с. 3—11.
- ²⁷ *Renfrew C.* Varna and the social context of early metallurgy. — Antiquity, 1978, 52, N 206, p. 199—203.
- ²⁸ *Bisson M. S.* Copper currency in central Africa: the archaeological evidence. — WA, 1975, 6, N 3, p. 279.
- ²⁹ *Ottaway B., Strahm Ch.* Swiss Neolithic copper beads: currency, ornament or prestige items? — Ibid., p. 305—321.
- ³⁰ *Dombay J.* Die Siedlung und das gräberfeld in Zengövárkony. — АН, 1960, XXVII, taf. XXXIV, 18—19; XLI, 10; XLII, 2; LXIV, 19; LXXIII.
- ³¹ *Сергеев Г. П.* Ранне трипольский клад у с. Карбуна. — СА, 1963, № 1, с. 135—151.
- ³² *Мунчаев Р. М., Бадер О. Н.* Раннеземледельческое поселение в Северной Месопотамии. — Вестн. АН СССР, 1979, № 2, с. 110.
- ³³ *Мунчаев Р. М., Мернерг Н. Я.* Раннеземледельческие поселения Северной Месопотамии. — М., 1981, с. 307—316.
- ³⁴ *Mellaart J.* The late Chalcolithic period in Anatolia: an interim assessment. — SP, 1978, 1/2, p. 84—87.
- ³⁵ *Renfrew C.* The autonomy of the South-East European copper age. — PPS, 1969, 1970, 35, p. 12—47; *Renfrew C.* Sitagroi and the independent invention..., p. 473—481.
- ³⁶ *Wertime T.* How metallurgy began: a study in diffusion and multiple innovation. — In: Actes du VLLL CISPP. Beograd, 1973, 2, p. 481—492; *Makkay J.* Problems concerning copper age chronology in the Carpathian Basin. — AA, 1976, 28, N 3/4, p. 291.
- ³⁷ Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. — М., 1971, с. 105—106.
- ³⁸ *Черных Е. Н.* Горное дело и металлургия..., с. 129.
- ³⁹ *Титов В. С.* Указ. соч., с. 157—158.
- ⁴⁰ *Jovanović B., Ottaway B. S.* Copper mining..., p. 104—113; *Jovanović B.* The origin of copper..., p. 155—167.
- ⁴¹ *R. Tringham, D. Krstić, T. Kaiser, B. Voytek.* The early agricultural site of Selevac, Yugoslavia. — Archaeology, 1980, 33, N 2, p. 29.
- ⁴² *Черных Е. Н.* Горное дело и металлургия..., с. 75; *Тодорова Х.* Энеолит Болгарии, с. 26.
- ⁴³ *Иванов И. С.* Раннехалколитни гробове до град Варна. — Изв. на Нар. музей. — Варна, 1978, кн. 14, с. 81—93.
- ⁴⁴ *Тодорова Х.* Указ. соч., с. 26.
- ⁴⁵ Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство..., с. 83—88, 136—137; Рындина Н. В., Орловская Л. Б. Результаты металлографического исследования. — В кн.: Черных Е. Н. Горное дело и металлургия..., с. 297—298.
- ⁴⁶ *Черных Е. Н.* Горное дело и металлургия..., с. 81—82.
- ⁴⁷ Там же, с. 84—88.
- ⁴⁸ Там же, с. 88, 264.
- ⁴⁹ *Pleslová-Štiková E.* Die Entstehung der Metallurgie auf dem Balkan, im Karpatenbecken und in Mitteleuropa, unter besonderer Berücksichtigung der Kupferproduktion im ostalpenländischen Zentrum (kulturökonomische Interpretation). — PA, 1977, 68, N 1, S. 56—73; *Ottaway B.* Earliest copper ornaments in Northern Europe. — PPS, 1973, 39, p. 294—331.
- ⁵⁰ *Журавлев А. П.* К изучению энеолита Карелии. — СА, 1977, № 3, с. 267—274; *Журавлев А. П., Врублевская Э. Л.* Ранний этап металлообработки в Карелии. — Там же, 1978, № 1, с. 154—165.
- ⁵¹ *Массон В. М., Мунчаев Р. М.* Энеолит СССР. — В кн.: Всесоюзная конф. «Новейшие достижения советских археологов»: (Тез. докл.). М., 1977, с. 10—14.
- ⁵² *Хлопин И. Н.* Памятники раннего энеолита Южной Туркмении. — САИ, 1963, БЗ—8, с. 21; *Бердыев О.* Южная Туркмения и Иран в эпоху камня и раннего металла. — В кн.: История Иранского государства. М., 1971, с. 168; *Массон В. М.*

Основные направления культурно-исторического процесса. — В кн.: Становление производства в эпоху энеолита и бронзы. М., 1981, с. 40; Сайко Э. В., Терехова Н. Н. Становление керамического и металлообрабатывающего производства. — Там же, с. 83, 101—102, 113.

⁵³ Массон В. М. Средняя Азия и Древний Восток. — М.; Л., 1964, с. 422, 428—430.

⁵⁴ Массон В. М., Мунчаев Р. М. Энеолит СССР, с. 11—12.

⁵⁵ Мунчаев Р. М. Кавказ на заре бронзового века, с. 130—131.

⁵⁶ Кушнарева К. Х., Чубиншвили Т. Н. Древнейшие культуры Южного Кавказа, с. 55—56, 171.

⁵⁷ Формозов А. А. Проблемы этнокультурной истории каменного века на территории европейской части СССР. — М., 1977, с. 51—52.

⁵⁸ Збенович В. Г. Поселение Бернашевка на Днестре: (К происхождению трипол. культуры). — Киев, 1980, с. 155—174.

⁵⁹ Бибиков С. Н. Поселение Лука-Врублевская. — МИА, 1953, № 38, с. 279—281.

⁶⁰ Пассек Т. С., Черныш Е. К. Открытие культуры Гумельницы в СССР. — КСИА АН СССР, 1965, вып. 100, с. 6—18; Субботин Л. В. Болградский локальный вариант неолитической культуры Гумельница: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1975, с. 23; Бейлекчи В. С. Ранний энеолит низовьев Прута и Дуная. — Кишинев, 1978, с. 152.

⁶¹ Телегин Д. Я. Дніпро-донська культура. — К., 1968, с. 156—157; Черных Е. Н. Первые спектральные исследования меди днепро-донской культуры. — КСИА АН СССР, 1966, вып. 106, с. 66—68.

⁶² Збенович В. Г. Енеоліт Північно-Західного Причорномор'я. — Матеріали з антропології України, 1973, вип. 7, с. 74—75.

⁶³ Телегин Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді. — К., 1973, с. 78.

⁶⁴ Мовша Т. Г., Чеботаренко Г. Ф. Энеолитическое курганное погребение у ст. Кайнары в Молдавии. — КСИА АН СССР, 1969, вып. 115, с. 48—49.

⁶⁵ Агапов С. А., Васильев И. Б., Пестрикова В. И. Хвалынский могильник и его место в энеолите Восточной Европы. — В кн.: Археология Восточноевропейской лесостепи. Воронеж, 1979, с. 36—63.

⁶⁶ Chernykh E. N. Metallurgical provinces of the 5th-2nd millennia in Eastern Europe in relation to the process of Indo-Europeanization. — JIES, 1980, 8, N 3/4, p. 323.

⁶⁷ Телегин Д. Я. Дніпро-донська культура, с. 207—208; Телегин Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді, с. 139—140.

⁶⁸ Телегин Д. Я. Середньостогівська культура..., с. 34, 59.

⁶⁹ Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений. — МИА, 1949, № 10, с. 245.

⁷⁰ Пелецишин М. А. Племена культуры Зимне—Злота: Племена культуры Вербковице—Костянець. — В кн.: Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. К., 1974, с. 107—116.

⁷¹ Ковалева И. Ф. Вытянутые погребения Днепроовского ареала Волго-Днепровской культурно-исторической общности эпохи энеолита. — В кн.: Курганные древности Степного Поднепровья III—I тис. до н. э. Днепропетровск, 1979, вып. 3, с. 61—79.

⁷² Пассек Т. С. Неолит Поднестровья (V—III тысячелетия до н. э.). — В кн.: VIII Междунар. конгр. доисториков и протонисториков: (Докл. и сообщ. археологов СССР). М., 1966, с. 92.

⁷³ Риндина Н. В. К проблеме классификационного членения..., с. 80—81.

⁷⁴ Черных Е. Н. Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР. — СА, 1978, № 4, с. 65.

⁷⁵ Черных Е. Н. Об европейской зоне Циркумпонтийской металлургической провинции (ЦМП). — ААС, 1977, 17, с. 31.

Н. В. РИНДИНА

Про використання самородної міді в найдавнішій металургії Близького Сходу

Увагу дослідників давно привертають питання про закономірності розвитку найдавнішої металургії. Більшість з них схильна вважати, що перші металургійні знання пов'язані з використанням самородної міді, яка відома з неоліту. У відриві від аналітично перевірених даних, на підставі суто логічних міркувань, в історико-металургійних працях апріорно накреслені послідовні етапи обробки самородної міді як першого металу давнини: а) холодне кування; б) відпалювання і гаряче кування; в) плавлення і лиття ¹.